

Праекты першых беларускіх універсітэтаў

М.В. Каяловіч і праблема арганізацыі праваслаўнай вышэйшай навучальнай установы ў Беларусі ў 2-й палове XIX стагоддзя

Дзмітрый КУЗЬМА,
аспірант
Рэспубліканскага
інстытута
вышэйшай школы

Навуковы
кіраўнік –
ЦЯПЛОВА
Валянціна
Анатольеўна,
кандыдат
гістарычных
наук, дацэнт

Адсутнасць у беларускіх губернях Расійскай імперыі праваслаўнай вышэйшай навучальнай установы непакоіла вядомага царкоўнага гісторыка і яркага публіцыста, прафесара Пецябургскай духоўнай акадэміі Міхаіла Восіпавіча Каяловіча. Сам ён паходзіў з польска-беларускага памежжа, у шматлікіх газетных артыкулах імкнуўся асвятліць грамадскія, палітычныя і рэлігійныя справы гэтага рэгіёну. Каяловіч не займаў ніякіх значных адміністрацыйных пасадаў ні ў Пецябургу, ні ў беларускіх губернях, але яго тэарэтычныя разважанні з прыкладамі з жыцця «ўскраіны» маглі ўплываць як на фарміраванне грамадскай думкі, так і на выпрацоўку асноў дзяржаўнай палітыкі адносна гэтых тэрыторый. Свае навуковыя і публіцыстычныя высновы Міхаіл Восіпавіч уключаў у манаграфіі і шматлікія артыкулы як у агульнаімперскай, так і мясцовай прэсе.

Яго перу належыць цікавае даследаванне «Гісторыя праектаў аб заснаванні ў Вільні духоўнай акадэміі і сучасная патрэба ў ёй» [1]. Так, да моманту выдання гэтага гісторыка-публіцыстычнага матэрыялу ў 1889 годзе Каяловіч вылучыў шэсць перыядаў (за 62 гады, што прайшлі з 1827 года, калі было ўпершыню выказана пажаданне аб адкрыцці такой установы), на працягу якіх уздымалася гэта складанае пытанне.

Ініцыятыва стварэння для «беларускай краіны» духоўнай акадэміі належала вядомаму царкоўнаму дзеячу, прыхільніку вяртання ўніяцтва да праваслаўя Іосіфу Сямашку. Гісторык адзначае, што аўтарам дакладнай запіскі, якая была пададзена 21 лістапада 1827 года імператару Мікалаю I статс-сакратаром і таварышам (намеснікам) міністра народнай асветы, а з 1828 года і

кіраўніком галоўнага ўпраўлення па справах замежных веравызнанняў графам Д.М. Блудавым [2, с. 64], быў сам Сямашка, на што паказвае наяўнасць чарнавіка, напісанага менавіта яго рукой. Акрамя таго, на працягу 1828 года гэта пытанне неаднаразова ўздымалася ў дакладных запісках будучага мітрапаліта. Планавалася адкрыць грэка-ўніяцкую акадэмію ў Полацку [3, с. 93] замест Віленскай акадэміі ці галоўнай семінарыі, якія ажыццяўлялі навучанне будучых як каталіцкіх, так і ўніяцкіх святароў. У 1828 годзе апошняя з гэтых устаноў была закрыта, а для падрыхтоўкі ўніяцкага духавенства створана семінарыя ў Жыровічах. Сямашка лічыў, што для змяшчэння багаслоўскіх кафедраў у праектуемай акадэміі можна было б лёгка знайсці чатыры-пяць «добрамерных» і здольных выкладчыкаў з ліку мясцовых высокаадукаваных святароў, а для іншых прадметаў патрэбна было б запрасіць свецкіх «рускіх настаўнікаў». Колькасць акадэмістаў напачатку павінна была складаць 50 чалавек. Агаворваліся перспектывы гэтай акадэміі ў будучым для павышэння адукацыйнага ўзроўню святароў усіх паўночна-заходніх епархій [1, с. 793].

Урад Расійскай імперыі адобрыў гэту прапанову і прызначыў на яе ажыццяўленне

ПРА АЎТАРА

КУЗЬМА Дзмітрый Іванавіч.

Нарадзіўся ў 1984 годзе ў в. Раклевічы Дзятлаўскага раёна Гродзенскай вобласці. У 2006 годзе скончыў гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Вучыцца ў аспірантуры Рэспубліканскага інстытута вышэйшай школы (РІВШ).

Сфера навуковых інтарэсаў: грамадска-палітычная гісторыя Беларусі другой паловы XIX стагоддзя.

Аўтар каля 20 навуковых публікацый у перыядычным друку Беларусі, Расіі, Украіны.

сродкі ў памеры 28 тыс. рублёў, якія да моманту вырашэння арганізацыйных пытанняў былі пакладзены ў банк. Але полацкая акадэмія так і не адкрылася. На думку Каяловіча, прычына гэтага, што Сямашка не змог знайсці падтрымкі праекта ў мясцовых уніяцкіх вучоных, як, напрыклад, доктара тэалогіі Віленскага ўніверсітэта М.К. Баброўскага [4, с. 32]. Навуковец не прыняў запрашэння паехаць у Пецябург і весці там справы па адкрыцці новай акадэміі. Міхаіл Восіпавіч лічыў, што гэта адбылося з-за прыхільнасці Баброўскага да «паланізму» [1, с. 794]. Сам жа Іосіф Сямашка павінен быў шмат сіл аддаваць справе далучэння ўніятаў да праваслаўя. У 1832 годзе ён адмовіўся ад праекта і больш увагі стаў удзяляць развіццю ніжэйшай і сярэдняй адукацыі ўніяцкіх святароў, а за кошт атрыманых раней сродкаў адпраўляў лепшых семінарыстаў працягваць адукацыю ў Пецябургскай духоўнай акадэміі і купляў праваслаўную службовую літаратуру ва ўніяцкія царквы [1, с. 794]. Варта прыгадаць, што сам Міхаіл Восіпавіч Каяловіч патрапіў у лік такіх стыпендыятаў і набыў у гэтай акадэміі грунтоўную адукацыю [5, с. 147]. Наколькі патрэбныя былі адукаваныя святары, можна меркаваць па ўспамінах самога гісторыка, які пісаў, што яшчэ ў гады навучання ў Літоўскай семінарыі ў Вільні «лепшыя настаўнікі лічылі неабходным чытаць у вышэйшых класах чыста акадэмічныя лекцыі, і гэта выклікала ў асяроддзі вучняў актуальныя пытанні і ўзмоцненую працу. Усе адчувалі надзвычайную неабходнасць правярць і вучэнне царквы, і гісторыю не толькі па навуковых кнігах, але і па першакрыніцах... з-за спрэчак з лацінянамі і палякуючымі са свайго асяроддзя» [1, с. 793].

Адкуль узнікла новая, ужо другая па ліку спроба адкрыцця акадэміі ці ўніверсітэта, М.В. Каяловіч не піша. Верагодна, з'яўленне новага праекта было звязана з планамі віленскага генерал-губернатара У.І. Назімава і апекуна Віленскай навучальнай акругі А.П. Шырынскага-Шыхматава. Сам Міхаіл Восіпавіч прымаў удзел не толькі ў вырашэнні гэтага пытання, але, як лічыць даследчык В. Чарапіца, і ў падрыхтоўцы выдання «Народной газеты» [6, с. 47],

Міхаіл
Восіпавіч
Каяловіч

агучваў свае думкі адносна падбору кадраў для дэпаланізацыі беларускіх тэрыторый. Не заўсёды гісторык мог адкрыта выказаць сваё незадавальненне палітыкай кіруючых колаў, але такія меркаванні знаходзілі месца ў яго прыватнай перапісцы [6, с. 47].

Сучасны беларускі гісторык А. Зельскі прыводзіць даныя, што ў пачатку 1860-х гадоў віцебскае дваранства падало прашэнне Аляксандру II з пажаданнем адкрыцця ў адной з беларускіх губерняў універсітэта, але яно засталася нават без адказу [7, с. 24].

Наступны этап у справе стварэння вышэйшай навучальнай установы на разглядаемых намі тэрыторыях звязаны з новым віленскім генерал-губернатарам М.М. Мураўёвым. Для Каяловіча, калі ўлічваць яго нешляхецкае паходжанне, арыентацыю на праваслаўе і «трыадзіную рускую народнасць», характэрна пазітыўнае стаўленне да дзейнасці гэтага кіраўніка. Гісторык піша: «М.М. Мураўёў быў не толькі праніклівы дзяржаўны чалавек, але і вялікі знаўца заходнярускага жыцця» [1, с. 794]. Размовы аб будучай віленскай духоўнай акадэміі ці вышэйшым духоўным вучылішчы ў выглядзе дадатковых двух, па два гады кожны, класаў да Літоўскай семінарыі ішлі з 1863 года. Сярод набліжаных да новага генерал-губернатара асоб, зацікаўленых у вырашэнні гэтага пытання, адзначаецца протаіерэй віленскага сабора, магістр Маскоўскай духоўнай акадэміі Антоній Пшчолка. Сам Каяловіч быў добра знаёмы з гэтым свяшчэннаслужыцелем і падтрымліваў з ім перапіску. Менавіта Пшчолка быў аўтарам запіскі аб вышэйшым духоўным вучылішчы, з якой Мураўёў зімой 1864 года адправіўся ў Пецябург. Праект быў падтрыманы імператарам і ў маі накіраваны для далейшага разгляду ў Заходні камітэт, які займаўся справамі беларускіх тэрыторый. У самім камітэце адмоўную рэакцыю выклікала адно з палажэнняў аб патрэбе не толькі ў высокаадукаваных праваслаўных, але і ў свецкіх спецыялістах і, адпаведна, допуску да навучання грамадзянскіх асоб. Чыноўнікі пабаяліся магчымага негатыўнага ўплыву такіх навучэнцаў і выкраслілі гэты пункт. Потым дакумент быў адпраўлены ў Свяшчэнны Сінод. Мітрапаліт Іосіф Сямашка выказаўся за далейшае абмеркаванне і накіраванне для ажыццяўлення вікарыю літоўскага

епіскапа, ковенскаму епіскапу Аляксандру (Дабрыніну) і рэктару Літоўскай семінарыі архімандрыту Іосіфу (Драздову) сумесна з прызначаным свецкім прадстаўніком ад галоўнага кіраўніка краю [1, с. 794]. Выконваючы абавязкі обер-пракурора Свяшчэннага Сінода князь П.А. Урусаў (у перыяд часовай адсутнасці обер-пракурора А.П. Ахматава) падтрымаў гэтае меркаванне, аб чым паведаміў М.М. Мураўёву, дадаўшы, што духоўнае ведамства не зможа аказаць фінансавай падтрымкі [1, с. 794]. Калі б справа была толькі ў грашовых сродках, то яна магла б досыць хутка вырашыцца, паколькі кіраўніцтва беларускіх губерняў атрымлівала значныя сумы ад уведзенага кантрыбуцыйнага збору. Так, у асноўным буйныя землеўладальнікі рэгіёну каталіцкага веравызнання з-за падтрымкі імі «польскага мяцяжу» былі абкладзены спецыяльным падаткам ад 5 да 10 % даходнасці з маёнтка для пакрыцця выдаткаў на барацьбу з паўстаннем і памяншэння польска-каталіцкага землеўладання на карысць рускага. Аб велічыні сродкаў, што збіраліся, можна меркаваць па сумах, прыведзеных ва ўспамінах Э. Вайніловіча: толькі для адной Мінскай губерні ў 1869 годзе гэта было 225 тыс. рублёў, а з 1871 года – 112 450 рублёў [8, с. 73–74].

Але многае залежала і ад зацікаўленасці ў ажыццяўленні праекта з боку шэрагу ўплывовых асоб, іх неафіцыйнага стаўлення да гэтай ідэі. Каяловіч прыводзіць аргументы мітрапаліта маскоўскага Філарэта (Драздова) супраць стварэння новай навучальнай установы: невялікая колькасць адукаваных людзей (хутчэй за ўсё, маюцца на ўвазе праваслаўныя духоўныя асобы. – **Аўт.**), адсутнасць неабходных сродкаў, навучальных дапаможнікаў, і галоўны аргумент – ці патрэбны Вільні дактары і магістры, а самому рэгіёну «адукаваныя вясковыя святары»? [1, с. 813]. Міхаіл Восіпавіч, які добра памятаў сітуацыю тых часоў, указаў, што для першага курса сродкаў было дастаткова, у Вільні існавала добрая бібліятэка, сістэма ўступных выпрабаванняў дапамагла б адабраць лепшых семінарыстаў, а асабліва ўвага да пашырэння і ўмацавання праваслаўя выклікала патрэбу і ў высокаадукаваных святарах [1, с. 813]. Кіраўніцтва Свяшчэннага Сіноду – обер-пракурор А.П. Ахматаў і яго намеснік П.А. Урусаў не

вельмі імкнуліся да стварэння вышэйшага вучылішча і лічылі, што лепш павялічыць у Пецярбургу і Маскве колькасць стыпендыяў для семінарыстаў з беларускіх губерняў. Праект быў перапрацаваны апекуном Віленскай навучальнай акругі І.П. Карнілавым. Прадугледжваліся толькі 2 гады вучобы. Развіццё павінны былі атрымаць гістарычны і моўны кірункі, а ад філасофіі і права прапаноўвалася пакуль адмовіцца. Па дэталёва распрацаваных штатах утрыманне гэтых курсаў абыходзілася б толькі 30 тыс. рублёў, прыкладна столькі, колькі было выдзелена ў свой час на заснаванне полацкай акадэміі [1, с. 813]. Рэалізацыя гэтай ідэі зноў была спынена. Аднадумец М.В. Каяловіча А. Пшчолка пісаў у сваім лісце: «Праект Міхаіла Мікалаевіча (Мураўёва. – **Аўт.**) аб заснаванні ў Вільні акадэміі ці вышэйшай навучальнай установы трэснуў.

Вільня. Вуліца Дамініканская. Карціна Зыгмунта Вогеля (першая палова XIX ст.)

А што будзе з паляпшэннем семінарыі і наогул быту духавенства, не ведаю. Адна надзея на М.М. (Мураўёва. – **Аўт.**), нашыя не хочучь нават паварушыцца, абыякава адносяцца да ўсіх яго прапаноў аб духавенстве. Нашыя нават адмовіліся прыгатаваць для обер-пракурора запіску аб патрэбах духавенства і духоўнай установе... напісаў сам» [1, с. 814]. Акрамя апатыі віленскага духоўнага асяродзя, з'явіліся новыя цяжкасці: Мураўёў быў адпраўлены ў адстаўку, мітрапаліт Іосіф хварэў, І.П. Карнілаў не меў сродкаў. Мясцовае адукаванае грамадства было занята працай археаграфічнай камісіі, публічнай бібліятэкі, вывучэннем мясцовых помнікаў.

У 1868 годзе была падрыхтавана новая запіска апекуна Віленскай навучальнай акругі П.М. Бацошкава да обер-пракурора Свяшчэннага Сінода графа Д.А. Талстога,

які з 1866 года адначасова займаў пасаду міністра народнай асветы. Новы праект адобрыў імператар Аляксандр II, і была ўтворана камісія для больш дэталёвага яго разгляду. Асноўныя палажэнні дакумента паўтаралі нерэалізаваныя ідэі часоў Мураўёва: прадугледжвалася стварэнне толькі багаслоўскага і філалагічнага факультэтаў. Але ажыццяўленне гэтага праекта зноў, ужо чацвёрты раз, згодна з класіфікацыяй М.В. Каяловіча, было прыпынена. Даследчык адзначае, што ў той час з'явілася падазрэнне, быццам бы стварэнне такой установы прывядзе да развіцця сепаратызму на беларускіх тэрыторыях. Гісторык даводзіць думку аб магчымасці падобных з'яў з польскага, яўрэйскага ці нават так званага «паганаўскага» пунктаў погляду. Пад апошнім разумелася «падаўленне ўсяго жывога рускага (беларускага), і такая нівеліроўка краіны, каб яна ўяўляла сабой проста масу жыхароў, падуладных Расіі, без разгляду іх веравызнанняў, народнасцей, своеасаблівых памкненняў» [1, с. 834]. Вучоны сцвярджае, што для вышэйзгаданых плыняў стварэнне праваслаўнай вышэйшай навучальнай установы сапраўды з'явілася б сепаратызмам, але гэта быў бы «мураўёўскі сепаратызм, а не які-небудзь беларускі, аб якім тады ніхто не думаў» [1, с. 834]. Каяловіч імкнецца пераканаць сваіх чытачоў, што думкі аб сепаратызме несумяшчальныя з самім характарам вышэйшай духоўнай адукацыі. Ён пісаў: «У духоўнай акадэміі такая перавага тэарэтычнай адукацыі, такое панаванне ідэй вышэйшага парадку – сусветных, што ўсялякі сепаратызм як выяўленне ідэй ніжэйшага парадку непазбежна павінен знікаць. У духоўнай рускай акадэміі, наадварот, павінны быць асаблівыя клопаты аб тым, каб нават агульнарускія ідэі і мэты стаялі на належнай вышыні і заўсёды абаяліліся на моцныя веды і здольнасці» [1, с. 834]. У 1889 годзе з'явілася інфармацыя аб існаванні чарнавога праекта ўтварэння праваслаўнай духоўнай акадэміі ў Вільні, напісанага паміж 1869–1871 гадамі мітрапалітам Макарыем. Паводле яго, планавалася навучанне бо студэнтаў і патрабавалася на гэта 92 400 рублёў у год [9, с. 20].

У 1872 годзе, пасля падарожжа і вывучэння школьнай справы ў Віленскай навучальнай акрузе, міністр народнай ас-

веты Д.А. Талстой зноў звярнуўся да праекта аб заснаванні ў Полацку ўніверсітэта. Планавалася адкрыць гэтую ўстанову ў будынках ранейшай каталіцкай Галоўнай езуіцкай акадэміі, дзе тады размяшчаўся кадэцкі корпус. Першапачаткова павінны былі адкрыцца толькі два гуманітарныя факультэты. Аляксандр II падтрымаў прапанову і загадаў дамовіцца па гэтай справе міністэрству асветы і ваеннаму ведамству. Верагодна, справа спынілася з-за фінансавых цяжкасцей, бо пераезд кадэцкага корпуса ў Вільню ці Дэрпт патрабаваў 400 тыс. рублёў, і аказалася працей і танней заснаваць больш патрэбны медыцынскі факультэт у Новарасійску [5, с. 115–116]. У Полацку ж у 1872 годзе адкрылі толькі Полацкую настаўніцкую семінарыю [7, с. 24].

У пачатку 1880-х гадоў заняўся аднаўленнем ідэі ВНУ вядомы гісторык А. Уладзіміраў, які даказваў, што ў Вільні неабходна заснаваць не духоўную акадэмію, а ўніверсітэт [10, с. 754]. На старонках перыядычных выданняў разгарнулася палеміка вакол гэтага пытання. Так, газета «Современные известия» канстатавала, што стан праваслаўя на беларуска-

літоўскіх тэрыторыях «змрочны», і з радасцю паставілася да чутак аб заснаванні праваслаўнай духоўнай акадэміі: «Тады будзе бачна, наколькі фальшыва паказваюць стан спраў «хлуслівыя пецяярбургскія сябры», якія гавораць аб нейкім аб'яднанні, аб нейкім братэрстве з палякамі». А больш ліберальная газета «Голос» выступала супраць новай акадэміі і пісала, што такі «штучны гадавальнік рускіх багасловаў» застанецца «мёртванароджаным» [11, с. 248]. У 1882 годзе пытанне аб духоўнай акадэміі было разгледжана Свяшчэнным Сінодам, але не атрымала падтрымкі [12].

Апошні ж раз думка аб неабходнасці стварэння ВНУ была шырока агучана ў сувязі са святкаваннем 50-годдзя ўз'яднання ўніяцтва з праваслаўем. Ініцыятыва чарговай «рэанімацыі» праекта належала самому М.В. Каяловічу, які неаднаразова на працягу 1889 года ўздымаў гэтае пытанне як у сваіх выступленнях у Пецяярбургу, Вільні, так і ў газетных артыкулах [9, с. 20;

Сёння ў будынках езуіцкага калегіума месціцца гісторыка-філалагічны факультэт Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта

13, с. 51; 14, с. 288; 15, с. 461]. У часопісе «Правда» ён звяртаў увагу на тое, што ва Украіне (у арыгінале – «Малороссія». – **Аўт.**) існуюць Кіеўская духоўная акадэмія і тры ўніверсітэты (Кіеўскі, Харкаўскі, Новарасійскі), якія «абуджаюць вышэйшыя інтарэсы жыцця» і падрыхтавалі ўжо тысячы спецыялістаў для гэтага рэгіёну. А ў Беларусі і Літве нічога падобнага няма, няма «моцнага грамадскага рэгулятара», якім з'явілася б існаванне вышэйшай навучальнай установы [13, с. 51]. У іншым артыкуле гісторык піша, як дорага каштуе накіроўваць моладзь на вучобу ва ўніверсітэты, а вынікі атрымліваюцца досыць сумныя. Юнакі захапляюцца «заходніцтвам», касмапалітызмам, «кіеўскім сепаратызмам» і нават своеасаблівым «маскоўскім сепаратызмам». Усяго гэтага, на яго думку, можна было б пазбавіцца ў рускай праваслаўнай установе на месцы, бо тут усё было б навідавоку і хутчэй можна было б заўважыць нейкія негатыўныя з'явы, а само жыццё давала мясцовыя «добрыя ўзбуджэнні для светлых натураў» [15, с. 461].

Але, як і мінулыя разы, праект не сустрэў належнай падтрымкі і не атрымаў ніякага рэальнага ўвасаблення. Вучоны ў якасці верагоднай прычыны называе пагрозу існаванню сістэмы надбавак для прыездных за службу на беларускіх тэрыторыях. Сродкі, якія на гэта выдзяляліся, маглі б пайсці на фінансаванне стварэння ВНУ, і тады вялікая «армія» чыноўнікаў у гэтым рэгіёне апынулася б без значных дадат да жалавання [1, с. 836]. Таму мясцовыя кіруючыя колы зусім не былі зацікаўлены ў арганізацыі такой установы. Акрамя таго, ім давялося б вытрымліваць вялікую канкурэнцыю за пасады з яе выпускнікамі.

Такім чынам, можна адзначыць, што ідэя стварэння ўніверсітэта ці духоўнай акадэміі перыядычна ўзнікала як сярод мясцовых грамадскіх і палітычных дзеячаў, так і ў сталічных колах. Яна сустракала падтрымку з боку некаторых царкоўных іерархаў, міністраў і нават імператара. У той жа час цяжасці на шляху ажыццяўлення праектаў аказаліся вельмі значнымі. На першы план часта выходзіла матэрыяльнае пытанне. Перашкаджала рэалізацыі як пасіўнае стаўленне асноўнай масы мясцовай інтэлігенцыі да такіх праектаў, так і бюракратычная цяганіна ў сталічных кан-

цылярыях. Нельга забывацца і пра пасіўнае процідзеянне ўсяму, што датычылася ўмацавання праваслаўя ў заходнім рэгіёне, з боку ўплывоў польска-каталіцкіх колаў. Не было аднадумнай думкі па пытанні, у якім горадзе неабходна размясціць такую ўстанову: у інтэлектуальнай, але з моцным польскім уплывам Вільні ці ў больш правінцыяльным і праваслаўным Полацку. Сам Міхаіл Восіпавіч Каяловіч быў актыўным прыхільнікам ідэі стварэння менавіта праваслаўнай вышэйшай навучальнай установы, даказваў вялікую неабходнасць і пазітыўнае ўздзеянне яе на мясцовае грамадства, збіраў інфармацыю аб нерэалізаваных праектах, уздымаў гэта пытанне ў тагачаснай прэсе. ─

ЛІТАРАТУРА

1. Коялович, М.О. История проектов об учреждении в Вильно духовной академии и современная нужда в ней / М.О. Коялович // Церковный вестник. – 1889. – № 47. – С. 793–794; № 48. – С. 813–814; № 49. – С. 833–836.
2. Шикман, А. Кто есть кто в российской истории: биографический словарь-справочник / сост. А. Шикман. – Москва: Вагриус, 2003. – С. 63–64.
3. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – 518 с.
4. Лабунцаў, Ю.А. Баброўскі М.К. / Ю.А. Лабунцаў // Асветнікі зямлі беларускай: X – пачатак XX ст.: энцыкл. давед. / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў [і інш.]; маст. У.М. Жук. – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2006. – С. 32–33.
5. Цьвікевіч, А. «Западно-русизм»: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цьвікевіч; пасляслоўе А. Ліса. – 2-е выд. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 352 с.
6. Черепица, В.Н. Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества / В.Н. Черепица. – Гродно: ГрГУ, 1998. – 328 с.
7. Зельскі, А. Планы і спробы стварэння ўніверсітэта ў Беларусі (першая палова XIX ст. – 1918 г.) / А. Зельскі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2004. – № 2. – С. 22–29.
8. Войнилович, Э. Воспоминания / Э. Войнилович; под ред. В. Завальнюка. – Минск: Изд. Минской римско-кат. парафии, 2007. – 378 с.
9. Коялович, М.О. Проект православной духовной академии в Вильно / М.О. Коялович // Правда – 1889. – № 2. – С. 20.
10. Коялович, М.О. Критика «Истории плана расположения католицизма в Западной России», воспоминания А.П. Владимировой / М.О. Коялович // Церковный вестник. – 1885. – № 45. – С. 754–756.
11. Мнения печати по церковным вопросам // Церковный вестник. – 1882. – № 14. – С. 248.
12. Красиченко, П. Что тебе снится, Академия? / П. Красиченко // Ступени. [Электронны рэсурс]. – 2004. – № 4. – Рэжым доступу: http://www.minds.by/stupeny/nomera/16/st16_46.html. – Дата доступу: 14.08.2009.
13. Коялович, М.О. Необходимое пояснение / М.О. Коялович // Правда. – 1889. – № 4. – С. 50–53.
14. Коялович, М.О. Торжество православия / М.О. Коялович // Правда. – 1889. – № 24. – С. 288.
15. Коялович, М.О. Среди газет и журналов / М.О. Коялович // Правда. – 1889. – № 49–50. – С. 461–462.